

ТЕТРАДАТА АРХАНГЕЛИ ИЗОБРАЗЕНИ В ДВЕ СРЕДНОВЕКОВНИ ЦЪРКВИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Тотка Григорова

THE TETRAD ARCHANGELS DEPICTED IN TWO MEDIÉVAL CHURCHES IN THE BULGARIAN LANDS

Totka Grigorova

Abstract: *The article explores some unusual images of archangels in the frescoes of two medieval churches in Bulgaria. These particular scenes are of interest due to the identification of the archangels with their own names. They are part of a well-known group represented in the Archangels cult, which is not common in the pictorial tradition of the Bulgarian lands in the Middle Ages. The frescoes from the church in the village of Lyutibrod are dated from the 14th century. In the apse around Christ Pantocrator, the archangels Michael and Gabriel are depicted. Below them on both sides of the Christ child the archangels Rafael and Uriel are situated. The same group of archangels is depicted in the Karlukovo Monastery in a pictorial layer from 1602. The Archangels Gabriel, Uriel, Rafael and Michael support a medallion with the image of Christ, whereas the two archangels flanking Christ – the Sacrifice in the scene “Adoration of the Sacrifice” are Raphael and Uriel. The presence of these characters which are rendered concrete by means of the inscriptions indicating their proper names, as well as of many more angels and archangels in the frescoes of the churches, draws attention to the prominent strong archangel cult in the iconography of the 14th and 16th centuries. Given the location of the monuments – they are in a comparative proximity, it could be said that in Sofia and Northwest Bulgaria there was a strong cult of the archangels, which was reflected in the pictorial tradition. The representations of the Archangels Tetrade are a reflection of the old Eastern tradition, brought into the Bulgarian lands in the early Christian era, preserved and conveyed in the local pictorial practice.*

Keywords: *fresco, iconography, archangels cult, archangels tetrad, Middle ages, XIV – XVI century, tradition.*

Архангелският култ е един от най-ранните християнски култове, приети след Покръстването на българския народ. Много бързо той навлиза в изобразителната традиция и някои от сцените от архангелския цикъл се превръщат в традиционни изображения за определени места от архитектурното пространство на християнския храм. В тази статия ще бъдат разгледани няколко необичайни образа на архангели от стенописите на две средновековни църкви от територията на България.

В десетилетията на XIV в. са датирани непощадените от времето изображения от църквата до село Лютиброд с план на трикорабна базилика¹ (Обр. 1, 2, 3, 4). Стенописи са запазени само в източната част на храма, а състоянието им е било лошо и фрагментарно още през 1995 г. Според описанието им от Л. Мавродинова в „Стенната живопис в България до края на XIV в.“ в конхата на средната апсида се е намирал Христос Вседържител, а отстрани до него са били изобразени архангелите Михаил и Гавраил. Под Пантократора е бил изобразен Младенецът Христос – Агнец, легнал над олтарния престол, а от двете му страни са застанали архангелите Рафаил (със зелен ореол) и Уриил с рипиди в ръце. До архангелите са били разположени св. Василий и св. Йоан Златоуст (те са обърнати към апсидата). Между рипидите и ореола на архангел Уриил е разположен надпис гъ саваѡѣъ (по: **Мавродинова 1995**, 57) (Обр. 5). Петър Мутафчиев отбелязва, че до 1915 г. стенописите са били в добро състояние, а надписите към тях са били размесени на гръцки и славянски **О АРХ ОУРИНА, О АРХ РАФАНА, О МЕЛІСМОС** и **Ѡѣѣ Ѡѣѣ Ѡѣѣ ѣѣ саваѡѣ** (Мутафчиев 1973, 368)². Фокусът на настоящата статия е поставен върху описаните образи на четири архангела. С тях съвсем не се изчерпват изображенията на ангели и архангели от източната стена на храма. В апсидната конха на дяконика е представена и сцената „Хетимасия“, от двете страни на уготования престол са застанали два ангела, десният от тях е облечен в антични дрехи. В първия регистър над прозорчето е изобразен херувим, а отстрани са застанали два ангела с тонзури. Десният ангел е облечен с далматика и държи свитък с текст, а левият е облечен като дякон, цялата композиция изобразява „Страшния съд“. Части от същата сцена са и стенописите от конхата на олтарната апсида с четирите архангела.

Същата група от архангели е изобразена в Карлуковския манастир „Успение Богородично“ в живописен слой от 1602 г. (Миятев 1936, 275; Манова 1985, 47; Пандурски 2002; Минчева, Ангелов 2007, 43 – 46; Кунева 2012, 18.) Стенописите на църквата са датирани в 1602 година според надпис от даскал Недялко, намиращ се на източната стена на притвора (Манова 1985, 48). В наоса на църквата, отново в зенита на свода, медалион с образа на Христос от „Възнесение Христово“ е поддържан от архангелите Гавриил, Уриил, Рафаил и Михаил (Обр. 6, 7). Архангелите в тази композиция

¹ Селото се намира на северния край на Искърския пролом, между Черепиш и Мездра.

Базиликата е била обект на изследване и от много автори, но най-вече във връзка с архитектурните ѝ особености. Стенописите, които явно са били в не лошо състояние при първите ѝ изследователи, не са попадали трайно в изследователския фокус. Най-пълно те са описани от А. Грабар, Г. Нешев и Л. Мавродинова, М. Бичев, за съжаление не са документирани със снимков материал (**Grabar 1928**, 223 – 227; **Perdrizet 1928**, 246; **Мавродинов 1936**, 323; **Мавродинов 1959**, 271 – 272, обр. 327, 329; **Станчев-Ваклинов, Ст. Друмев, Д. (ред.) 1976**, 254 – 255; **Нешев 1977**, 206, 208; **Мавродинова 1995**, 57.)

² В публикацията на П. Мутафчиев от 1973 г. в цитираните надписи са допуснати типографски грешки, които тук са коригирани.

са идентифицирани чрез изписване на първите букви от имената им *м̃.*, *г̃.*, *ѡ.*, *р̃.*, облечени са в дълги туники. В олтарната апсида в още една сцена са представени два от вече споменатите архангели. В сцената „Поклонение на жертвата“ двата архангела, фланкиращи Христос Жертва, са идентифицирани с надписи, в които са изписани целите им имена *ангѣль ѡрнѣль* и *ангѣль рафаѣл* – това са архангелите Рафаил (**Обр. 8, 9**) и Уриил (**Обр. 10, 11**)³. Това композиционно решение е идентично с изписаното в олтарната апсида на средновековната базилика от Лютиброд. Сцената е интересна не с композицията на изобразените фигури, които представят утвърдена схема, част от сцената „Страшния съд“, а с идентифицирането на архангелите, които са участници в композицията като архангели със собствени имена. Те са част от добре известна група представена в архангелския култ, която не е често срещана в изобразителната традиция от българските земи от средновековния период.

Обособяването на описаната група от четири архангела произхожда от свещенните текстове, където е наречена – тетрада. Тетрадата е едната от двете основни групи от персонажи поставени в основата на архангелския култ. Вярването в четирите архангела се основава на текстове от еврейски и християно-еврейски автори, които съставляват апокалиптичната литература (**Perdrizet 1928**, 244–245). Основни извори, в които се среща описанието на тетрадата архангели, са неканоничното Послание на Апостолите: 16 (цит. по: **Вълева 1987**, 35), кумранския свитък, разказващ за „Войната на синовете на светлината против синовете на мрака“ (**Тексты Кумрана**) и апокрифната „Книга на Енох“ (**Владимирова 1994**: IX; XL: 8–9; LXX: 11). Така описаната група от четири архангела е възприета и в други произведения на християнската неканонична литература⁴ (**Perdrizet 1928**: 244–248; **Вълева 1987**: 34–35; **Габелић 1991**, 20–23). В описанията на архангелите от споменатите текстове има определено непостоянство в имената, но въпре-

³ И в тази църква ангелските и архангелските изображения не се изчерпват само със поставените във фокуса на статията образи. В зенита на свода от притвора е разположен в геометрично ромбовидно поле допоясният образ на архангел Михаил с меч в дясната ръка и сфера с кръст върху нея в лявата, архангелът е облечен във военни доспехи. На южния и северния склон на свода е изобразена „Лестницата на Яков“ (добре позната сцена от архангелския цикъл). Тази сцена продължава и по южната и северната стена в първи и втори регистър. На северната стена в първи регистър е „Жертвоприношение Авраамово“. На източната стена на притвора във втори регистър са сцените „Гостоприемство Авраамово“, „Св. Богородица с Младенеца“ на трон, фланкирана от архангел Михаил и архангел Гавриил, а на западната стена в четвъртия регистър е разположен архангел Михаил в цял ръст, с военни доспехи и с почти изваден от ножницата меч. Макар и разхвърляни из цялото пространство на храма, сцените и образите предсатвящи небесните сили илюстрират силната почит към тях.

⁴ Според богословските текстове тези четири архангела имат власт над четирите посоки на света и стоят от четирите страни на Божия престол.

ки това те се оформят като постоянна група, наречена в изобразителната традиция тетрада. Почитанието към тетрадата, според Дж. Милик (цит. по: **Вълева 1987**, 35), е изявено още в персийския период (538 – 330 г. пр. Хр.). В изобразителната традиция в архангелската четворка (когато тя е изрично назована с имена) освен основните архангели Михаил и Гавриил фигурира винаги архангел Уриил, въпреки непостоянното му присъствие в писмените източници. Според изследванията на тази тематика от Юлия Вълева това е свързано с неговото присъствие в едни от най-авторитетните неканонични текстове: Сивилските оракули 2:215, Послание на Апостолите 13 (24) (**Вълева 1987**, 35). Четирите архангела във вековете, когато се оформя изобразителният канон, заемат мястото на едно от основните визуални представяния на архангелите като група. Тя обикновено обкръжава образа или символа, представящ Христос, позната е още от изображенията в раннохристиянската традиция, в която се изписва в предимно погребални паметници на християнското изкуство. Те са свързани и с християнската есхатология (**Вълева 1987**, 34 – 35).

Сред групата архангели на челно място се почитат архангелите Михаил и Гавриил. Успоредно с тях изображения на архангелите Рафаил и Уриил се появяват също още в старохристиянското изкуство. В йерархическата подредба архангелите Рафаил и Уриел са трети и четвърти по ранг. Тази позиция е наследена в изобразителната традиция (**Габелић 1991**, 30) Архангел Рафаил е главен участник в Книга на Товит (3:25, 8:3, 12:15), а архангел Уриел – в Книга на Енох (9:1 – 10, 10:1) (**Perdrizet 1928**, 243 – 276; **Габелић 1991**, 30, бел 111 и посочената там литература). Архангел Уриел е бил най-силно почитан от етиопската църква. А според литературни източници на архангел Рафаил са били посвещавани църкви в ранната епоха. В Коптските легенди се разказва за такива храмове в Рим, Александрия и на други места (**Габелић 1991**, 30). Изобразителни паметници, представящи тези два архангела в старохристиянското изкуство, са храмовете по Виа Салариа и Гробницата на Архангелите в София, която ще бъде разгледана по-късно в текста (**DACL**, XIII/1, 152, fig. 9328; **Bibliotheca Sanctorum**, X, 1968, 1366 – 1367 – недостъпно, цит. по: **Габелић 1991**, 30; **Valeva 1986**, 5 – 28; **Габелић 1991**, 30).

Във византийското изкуство четворката архангели се изобразява по куполи или сводове около образа на Исус Христос Пантократор⁵ още от VI в. (**Perdrizet 1928**, 246). В края на XII в. в купола на капела „Палатина“ в Палермо са изобразени осем архангела, четири от тях са архангелите Михаил, Гавриил, Рафаил и Уриел, идентифицирани с надписи. Същите образи са изписани и в „Марторано“, датирани в средата на XII в. В края на XII в. са датирани и пет архангела, посочени с имена (Михаил, Гавриил, Уриел, Рафа-

⁵ Те са представени като небесна свита и охрана на Христос, която му служи и изпълнява неговата воля.

ил и Салатиил) от църквата „Св. Спас“ в Нередица (**Обр. 12**). Според един от изследователите на паметника тези фрески представят влияния от Мала Азия. Те са пренесени от източни монаси, които имигрирали към Новгород (**Perdrizet 1928**, 253–254.) Век по-рано (XI в.) в няколко църкви в Кападокия, изписани от монаси, идващи от Армения, са представени архангели със същите имена (**Perdrizet 1928**, 253–254), като само петият архангел е посочен с друго име (имената в тетрадата се повтарят.) Тези изображения са в църквите Karanlık Kilise (Тъмната църква), Elmalı Kilise (Църквата с ябълката), Çarıklı Kilise (Църквата със сандалите). Относно традицията на изобразяване на тетрадата сред славянските народи е важно да се отбележи един паметник, който е изписан със славянски текстове. Това е кръст от Йерусалим, на който около Разпятието са изписани четирите архангела със своите имена (**Обр. 13**). За датировка на това изображение е приет край на XII и началото на XIII в. (**Perdrizet 1928**, 246). Сред изобразителните паметници и на други места се срещат ангели в група, съставена от четири фигури, но те рядко са посочвани с имена. Тук трябва да се подчертае, че така представената тетрада рядко е идентифицирана с имена в изобразителната традиция. Към споменатите до тук паметници могат да се добавят още два примера с образи, в които архангелите са недвусмислено назовани с надписи. Те могат да се видят в Константинопол в църквата „Богородица Памакаристор“ и в Марковия манастир край Скопие, чиито стенописи са датирани в XIV в. (**Габелић 1991**, 30) Архангелите, и особено Михаил и Гавриил, в този тип композиции се изписват в пози и с атрибути, които недвусмислено представят тяхната висока позиция в йерархията. Много често техните одежди наподобяват церемониалното облекло на византийските императори (**Вздорнов 1971**, 163). Според Смилка Габелич разказвателни композиции, в които участват архангелите Рафаил и Уриил, се срещат рядко във византийското и поствизантийското изкуство (**Габелић 1991**, 30) Известни са ни няколко изображения от Токали Килисе в Кападокия от X в., миниатюра от ръкопис от XI в., която се съхранява в Париж, фреските от цикъла с Йоан Кръстител в Матейче и от църквата на манастира „Св. Йоан Продром“ в Сяр, датирани в XIV в. (**Габелић 1991**, 30). В иконографските паметници, които представят архангелския цикъл, образите на двата архангела Уриел и Рафаил, посочени с имена, рядко взимат участие.

Сред паметниците от българските земи, освен двете описани църкви, поставени във фокуса на настоящото изследване, образи на четирите архангела, съставляващи тетрадата, недвусмислено идентифицирани с надписи с имената им, се намират и Гробницата на Архангелите в София (**Обр. 14**). Тя представя ранна традиция в иконографията от периода преди покръстването на България. Създаването ѝ е датирано към края на IV и началото на V в. (**Кацаров, Танчев 1910**, 23–28; **Миятев 1925**, 86–105; **Valeva 1986**, 5–28). В центъра на свода е разположен кръст, а в ъглите са изписани бюстовете на

четирите архангела, които имат латински надписи, посочващи имената им Michael, Gabriel, Raphael и Uriel (**Обр. 14, 15, 16**). Тази композиционна схема, както вече беше споменато, е позната от античността, най-вече от катакомби и гробници. Това е съвсем разбираемо, като се има предвид една от линиите на почитание към архангелите – ролята им на душеводители (психопомпи). Според Юлия Вълева този композиционен ансамбъл може да се обясни като спиритуално църковно изображение от старохристиянската епоха, свързано с християнската есхатология, което недвусмислено определя мястото му в гробничен паметник.

Връщайки се към стенописите от лютибродската базилика, трябва да се подчертае, установеното от Л. Мавродинова необичайно разпределение на сцените в трите части на олтара. Това разпределение, както и надписът при архангел Уриел, са тълкувани от Мавродинова в посока, която подчинява смисловото съдържание на стенописите на посвещението на църквата. Тя изказва хипотезата, че абсидната композиция е създадена в подкрепа на единството на св. Троица, което би било разбираемо, ако църквата е била посветена на св. Троица⁶, но въпреки това несъобразеното с господстващите норми разпределение привлича вниманието. В своите проучвания Андрей Грабар причислява стенописите от лютибродската базилика към една и съща художествена тенденция заедно със стенописите от Земен, църквата „Св. Архангел Михаил“ до Струга, „Св. Петър“ при Нови пазар до Струга и др., това твърдение по-късно е възприето и от други изследователи (Л. Мавродинова и др.). Ако спрем вниманието си върху проучванията на стенописите от земенската църква, ще забележим, че те се приемат за представители на официалните течения в българската средновековна стенопис. Но според изследователите те са носители на „архаизиращото направление в българското изкуство през XIV в.“ (**Мавродинов 1936**, 325; **Станчев-Ваклинов, Ст. Друмев, Д. 1976**, 254–255; **Манова 1985**, 69). Приема се, че иконографията в земенската църква комбинира черти от местната традиция, някои западнобалкански паметници, източните провинции на Византия (Сирия и Палестина) и повлияните от тях ранни стенописи в пещерните църкви в Кападокия. Връзките с изтока се проявяват в наличието на еднотипни теми и сюжети, и повторението в тяхното разпределение (**Мавродинова 1995**, 56.) Подобни връзки и влияния се откриват и в стенописите на лютибродската базилика. Необичайното разпределение на сцените, несъобразено с приетия канон на Втория Никеийски събор (787), господстващ във времето на създаване на лютибродските стенописи, М. Бичев отдава също на завръщането на зографа към разпределение, което е съществувало от предиконоборския

⁶ Подобна композиция, недвусмислено подчертаваща почитта към св. Троица, е изписана в конхата на апсидата в църквата „Св. Апостоли“ в Печ около 1265 г. В анализа върху стенописите на базата на стиловите белези Мавродинова изказва съмнения за по-ранна датировка на стенописите в XIII в. (**Мавродинова 1995**, 58).

период. И неговото предположение е, че това разпределение на сцените вероятно се е запазило и е продължило да съществува наред с официалната традиция в българската иконография (**Станчев-Ваклинов, Ст. Друмев, Д. 1976**, 254–255). В архитектурата на базиликата отново се откриват източни влияния (**Millet 1916**, 41; **Мавродинов 1936**, 332, бел. 2). Паралели с изкуството от V–VI в. се забелязват и в монументалната скулптурна украса, релефите представят античния релеф (**Мавродинов 1936**, 335). По-рано вече беше споменато присъствието на почит към архангелската тетрада, съхранена в изобразителните паметници от раннохристиянската епоха и от източните провинции. На базата на разгледаните паметници и представената в тях традиция и силна почит към архангелите, на разкритите връзки в архитектурните особености, декоративната скулптурна украса и разпределението на темите в стенописния ансамбъл на Лютибродската базилика, може да се каже, че и образите на четирите архангела, категорично посочени с имена, имат връзка с източната традиция.

Интересен е фактът, че подобни изображения, в които архангелите са именувани, вероятно представлящи същата иконографска традиция, се срещат чак в XVI в. в намиращата се недалеч църква на Карлуковския манастир. Не са ми известни други стенописи от средновековния период в България, където четирите архангела в група да са посочени с имена, особено архангелите Уриел и Рафаил. Архангелите Рафаил и Уриел са изписани в стенописите от олтарната апсида отново в сцената „Мелизмос“ и в църквата „Св. архангел Михаил“ до с. Горановци, Кюстендилско, датирана в XVI в., но не като част от групата тетрада (**Иванова 1926–1931**, 264–275; **Василиев 1961**, 184–192; **Марди-Бабикова 1968**; **Минчева, Ангелов 2007**, 28–30).

След като беше направен опит да се проследи произхода на архангелските образи в базиликата в Лютиброд остава въпросът, под какво влияние тези архангели, отново именувани, се появяват в католикона на Карлуковския манастир през XVI в.?

Разпределението на стенописите в Карлуковската църква е изцяло подчинено на установените правила. В олтара, като централно място за извършване на литургичното действие, са представени основните иконографски теми, свързани с Въплъщението и Изкуплението. Поглеждайки цялостно иконографията на стенописите се забелязва значително разширение в темите, сцените и в регистъра от светци, пророци, ангели и архангели. Много от сцените са съвсем нови, но прави впечатление и възобновяването на сцени и образи от по-стари традиции. Примери за такива сцени и образи са „Недреманное око“, както и някои допълнителни сцени от Богородичния цикъл, които не са сред задължително изписваните („Милването на Богородица от Йоаким и Ана“ и др.); някои от тях са създадени на базата на апокрифи. Те възраждат живописната традиция на XIII–XIV в., а включването на тези сцени в богородичния цикъл е традиция, установена и

позната още в V – VI в. (Пандурски 2002, 152). В една от сцените – „Св. Богородица неопалимая купина“, според В. Пандурски, иконографията следва старите образци от „Червената църква“ край Перущита (VI в.) и базиликата в Лютиброд (Пандурски 2002, 142). Отглас от същата иконографска традиция представена, в стенописите от лютибродската базилика, може да се намери и в изписаните конкретизирани с имена четири архангела (на две места в църквата, описани по-горе), които, заедно с останалите образи на ангели, разхвърлени сред стенописите, подчертават силното присъствие на архангелския култ в живописната програма на паметника. Едната от интересуващите ни композиции – сцената от олтарната апсида „Мелизмос“, е разгърната в пълния си иконографски вариант. Сравнена обаче с подобни изображения от същото време от българските земи, прави впечатление една особеност. Традиционно разположените ангели, в централната част, около Христос Жертва, тук не са безименни персонажи, не са и добре познатите и силно почитани архангели Михаил и Гавриил. И тук, както и в разгледаните стенописи от Лютиброд, те са посочени с текстове, в които са точно идентифицирани като два от основните архангели почитани в архангелския култ – архангелите Уриел и Рафаил⁷. Тези персонажи са повторени и на още едно място в стенописната програма на църквата, категорично определени от изписаните до всеки един първи букви от имената им, в описаната по-рано сцена „Възнесение“, разположена в свода. Вероятно е конкретизирането на архангелите като тетрадата архангели, съставляващи едната от двете основни групи в архангелския култ, да е съзнателен опит от страна на зографите за подсилване на есхатологичния смисъл на композициите, като се комбинират сцените, свързани с Христовата жертва, с едни от основните участници във Второто пришествие. И в двете композиционни решения, натоварени с дълбока символика (от олтарната апсида и от свода), може да се забележи есхатологичната насоченост, която препраща към текста на „Апокалипсис“. Не бива бъде пропускан и фактът, че сцената „Мелизмос“ е във връзка с темата „Божествена литургия“, която се извършва от ангелите на небето⁸. А поставянето на тетрадата архангели като ескорт на две от ипостасите на

⁷ В „Мелизмос“ най-често се изобразяват архангелите Михаил и Гавриил, по-рядко Уриел и Рафаил, както е в църквите в Лютиброд, „Св. Богородица“ в Карлуково и „Св. Архангел Михаил“ в Горановци. В някои случаи ангелите може да са идентифицирани с надписа „Ангел Божи“ или въобще липсва текстово конкретизиране кои са те. Обикновено ангелите държат ришиди, понякога освен рипиди носят и кадилници, много рядко носят хоругви (Ангелов 2013, 61, бел. 63, 64).

⁸ С включването на ангели с дяконско облекло сред участниците в „Поклонение на Жертвата“ зографите илюстрират следния текст и съпътстващия го ритуал: „Владико Господи Боже наш, който си установил на небесата чинове и войнства на ангели и архангели в служба на Твоята слава, направи така, че с този наш вход да се извърши и входа на светите ангели, които заедно с нас да служат и славословят Твоята благод.“ (Служебник 1998: 72, 118–119 (цит. по Ангелов 2013, 61).

Христос напомня за еврейската идеология от кабалистичната литература, където архангелите Михаил, Гавриил, Рафаил и Уриил стоят от четирите страни на Божия престол като закрилници на четирите посоки и като предводители на небесната армия. Недвусмислено присъствието на тези персонажи, конкретизирани със собствени имена, както и вече споменатите по-рано образи на множество още ангели и архангели в стенописната програма на църквата, насочва вниманието към изявения силен архангелски култ и в стенописите от XVI в.

Още едно основание да предположим, че именуването на образите на четирите архангела е повлияно от стенописите на Лютибродската базилика и представя обединеността на художествената и идейна страна на стенописните ансамбли на църкви и манастири от близката и по-далечна околност на София, или така наречената Мала Света гора. Тази обединеност е силно изявена в стенописите от XVI – XVII в., които безспорно са били под влияние един на друг (**Манова 1985**, 58 – 59). Въпреки че обектите на настоящото изследване са представители на различни епохи, не е изключено подобни влияния да са се появили и при тях, поради непосредствената близост, в която се намират, а вероятно и поради силния култ към архангелите, който е изявен и в по-старите паметници от тези територии.

В заключение на описаните композиционни решения може да се каже категорично, че:

1. Предвид разположението на паметниците в сравнителна близост, в Софийско и Северозападна България е съществувал силен култ към архангелите, който е намерил отглас в изобразителната традиция.

2. Представените стенописни образи на архангелската тетрада са отражение на стара източна традиция, пренесена още в раннохристиянската епоха по българските земи, която е била съхранена и предадена във вековете, макар и само в локалната зографска практика.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Ангелов 2013: А. Ангелов. Паметници на християнското монументално изкуство в Западна България XVI – първата половина на XVII в. София, 2013./A. Angelov. Pametnitsi na hristiyanskoto monumentalno izkustvo v Zapadna Bulgaria XVI – parvata polovina na XVII v. Sofia, 2013.

Василиев 1961: Ас. Василиев. Художествени паметници и майстори образописци из някои селища на Кюстендилско, Трънско и Брезнишко. – В: Комплексни научни експедиции в Западна България – Трънско – Брезнишко – Кюстендилско през 1957 и 1958 година. София, 1961, 184 – 192./As. Vasiliev. Hudozhestveni pametnitsi i maystori obrazopistsi iz nyakoi selishta na Kyustendilsko, Transko i Breznishko. – V: Kompleksni nauchni ekspeditsii v Zapadna Bulgaria – Transko – Breznishko – Kyustendilsko prez 1957 i 1958 godina. Sofia, 1961, 184 – 192.

Вздорнов 1971: Г. И. Вздорнов. ΣΥΝΑΞΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ. – Византийский временник, 32 (57), 1971, 157 – 183./G. I. Vzdornov. ΣΥΝΑΞΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ. – Vizantiiskii vremennik, 32 (57), 1971, 157 – 183.

Владимирова 1994: Б. Владимирова (ред.). Книга на Енох, етиопска и славянска версия. София, 1994./B. Vladimirova (red.). Kniga na Enoh, etiopska i slavyanska versia. Sofia, 1994.

Вълева 1987: Ю. Вълева. Ангелология и архангелски изображения. – Проблеми на изкуството, 2, 1987, 33 – 41./Yu. Valeva. Angelologia i arhangelски izobrazhenia. – Problemi na izkustvoto, 2, 1987, 33 – 41.

Габелић 1991: См. Габелић, Циклус Арханђела у византијској уметности. Београд, 1991./Sm. Gabelić. Ciklus Arhandela u vizantijskoј umetnosti. Beograd, 1991.

Иванова 1926 – 1931: В. Иванова. Неиздадени църкви въ югозападна България. – В: Годишник на народния музей, V, 1931, 261 – 285./V. Ivanova. Neizdadeni tsarkvi va yugozapadna Bulgaria. – V: Godishnik na narodnia muzey, V, 1931, 261 – 285.

Кацаров, Танчев 1910: Г. Кацаров, Х. Танчев. Новооткрита старохристиянска гробница в София. – В: Известия на българското археологическо дружество, I, 1910, 23 – 28./G. Katsarov, H. Tanchev. Novootkrita starohristiyanska grobnitsa v Sofia. – V: Izvestia na balgarskoto arheologicheskoto druzhestvo, I, 1910, 23 – 28.

Кунева 2012: Цв. Кунева. Карлуковски манастир „Успение Богородично“. – В: Корпус на стенописите от XVII в. в България. София, 2012, 18 – 27./Tsv. Kuneva. Karlukovski manastir „Uspenie Bogorodichno“. – V: Korpus na stenopisite ot XVII v. v Bulgaria. Sofia, 2012, 18 – 27.

Мавродинов 1936: Н. Мавродинов. Проучвания върху старобългарското изкуство. – Годишник на народния музей, VI, (1932 – 1934) 1936, 323 – 337./N. Mavrodinov. Prouchvania varhu starobalgarskoto izkustvo. – Godishnik na narodnia muzey, VI, (1932 – 1934) 1936, 323 – 337.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. София, 1959./N. Mavrodinov. Starobalgarskoto izkustvo. Sofia, 1959.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995./L. Mavrodinova. Stennata zhivopis v Bulgaria do kraя na XIV vek. Sofia, 1995.

Манова 1985: Ек. Манова. Българска стенопис XVI – XVII в. София, 1985./Ek. Manova. Balgarska stenopis XVI – XVII v. Sofia, 1985.

Марди-Бабикова 1968: М. Марди-Бабикова. Научно-мотивирано предложение за обявяване стенописите на църквата „Св. Архангел Михаил“ край село Горановци – Кюстендилско за паметник на изобразителното изкуство. София, 1968./M. Mardi-Babikova. Nauchno-motivirano predlozhenie za obyavyavane stenopisite na tsarkvata „Sv. Arhangel Mihail“ kray selo Goranovtsi – Kyustendilsko za pametnik na izobrazitelnoto izkustvo. Sofia, 1968.

Минчева, Ангелов 2007: К. Минчева, Св. Ангелов. Църкви и манастири в югозападна България от XV – XVII в. Част 1. София, 2007./K. Mincheva, Sv. Angelov. Tsarkvi i manastiri v yugozapadna Bulgaria ot XV – XVII v. Chast 1. Sofia, 2007.

Миятев 1925: Кр. Миятев. Декоративната живопис на Софийския некропол. София, 1925, 86 – 105./Kr. Miyatev. Dekorativnata zhivopis na Sofiyskia nekropol. Sofia, 1925, 86 – 105.

Миятев 1936: Кр. Миятев. Карлуковският манастир „Св. Богородица“. – Годишник на народния музей, VI, (1932 – 1934) 1936, 275 – 286./Kr. Miyatev. Karlukovskiyat manastir „Sv. Bogoroditsa“. – Godishnik na narodnia muzey, VI, (1932 – 1934) 1936, 275 – 286.

Мутафчиев 1973: П. Мутафчиев. Из нашите старопланински манастири. Старата черква при с. Лютиброд. – В: П. Мутафчиев. Избрани произведения. Т. II. София, 1973, 366 – 371./P. Mutafchiev. Iz nashite staroplaninski manastiri. Starata cherkva pri s. Lyutibrod. – V: P. Mutafchiev. Izbrani proizvedenia. T. II. Sofia, 1973, 366 – 371.

Нешев 1977: Г. Нешев. Български довъзрожденски културно народностни средища. София, 1977./G. Neshev. Balgarski dovazrozhdenski kulturno narodnostni sredishta. Sofia, 1977.

Пандурски 2002: В. Пандурски. Манастирската стенна живопис в Карлуково. София, 2002./V. Pandurski. Manastirskata stenna zhivopis v Karlukovo. Sofia, 2002.

Станчев-Ваклинов, Ст. Друмев, Д. 1976: Ст. Станчев-Ваклинов, Д. Друмев. (ред.). История на българското изобразително изкуство. Т. 1. София, 1976./St. Stanchev-Vaklinov, D. Drumev. (red.). Istorija na balgarskoto izobrazitelno izkustvo. T. 1. Sofia, 1976.

Тексты Кумрана: Тексты Кумрана. „Война сынов света против сынов тьмы“./Teksty Kumrana. „Voina synov sveta protiv synov tmy“.- http://krotov.info/acts/01/joseph/kumran_03.htm (16.04. 2014).

Bibliotheca Sanctorum, X, 1968, 1366 – 1367.

DACL, XIII/1, 152.

Grabar 1928: A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928.

Millet 1916: G. Millet. L'école greque dans l'architecture byzantine. Paris, 1916, 41.

Perdrizet 1928: P. Perdrizet. L'archange Ouriel. – Seminarium Kondakovianum. T. II. Prague, 1928, 241 – 276.

Valeva 1986: J. Valeva. La Tombe aux Archanges de Sofia. – Cahiers Archéologiques, 34 (1986), 5 – 28.